

رساله‌ها و تألیفات نگاشته شده درباره طائف در میراث اسلامی

احمد خامه‌یار*

چکیده:

طائف شهری است در شرق مکه مکرمه در عربستان که در سال هشتم هجری به دست پیامبر خدا ﷺ فتح شد. در طائف مسجد و زیارتگاه عبدالله بن عباس، از صحابه برجسته پیامبر و زیارتگاه‌ها و اماکنی منسوب به آن حضرت وجود داشته که وجود این آثار باعث شده است که شماری از نویسندگان مسلمان در دوره‌های مختلف، به نگارش رساله‌ها و تألیفاتی درباره طائف و فضایل و اماکن متبرک آن اقدام کنند. در این مقاله، تلاش شده ضمن ارائه کتاب‌شناسی جامعی از آثار تألیف شده درباره این شهر، ویژگی‌های کلی و اهمیت آنها به طور اجمالی بیان گردد.

واژگان کلیدی: طائف، کتاب‌شناسی، تاریخ‌های محلی، حجاز، عربستان سعودی، ابن عباس

مقدمه

طائف از شهرهای منطقه حجاز در غرب عربستان است که در ۹۰ کیلومتری شرق مکه واقع است. این شهر در میان دره‌ای قرار دارد که در گذشته به «وادی وچ» معروف بوده و خود شهر نیز در آغاز «وچ» نام داشته است. بیشتر ساکنان طائف در صدر اسلام

* . دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی / ahmad.khamehyar@gmail.com

از دو قبیلهٔ ثقیف و حمیر، و گروهی نیز از قبیلهٔ قریش بودند (یاقوت الحموی، ۱۳۹۷ق/۱۹۱۷م، ج ۴، ص ۹). این شهر زادگاه شخصیت‌های مشهوری از قبیلهٔ ثقیف، همچون مختار ثقفی و حجاج بن یوسف ثقفی بوده است.

پیامبر خدا ﷺ در سال دهم بعثت خویش، به طائف رفت و سران آنجا را به اسلام فراخواند؛ اما این تلاش نتیجه‌ای دربرنداشت. پس از هجرت به مدینه، آن حضرت در سال هشتم هجری به این شهر لشکرکشی و فتح کرد و در این غزوه، چند تن از یاران ایشان به شهادت رسیدند. عبدالله بن عباس، صحابی گرانقدر پیامبر ﷺ، که به «حبر الامه» (دانشمند امت) ملقب بوده است، سال‌های پایانی عمر خود را در طائف زیست و در این شهر در سال ۶۸ق از دنیا رفت و به خاک سپرده شد و مسجد و مزار وی در طول دورهٔ اسلامی مهم‌ترین بنای دینی در طائف بوده است.

طائف از جمله شهرهایی است که نویسندگان مسلمان، دربارهٔ آن چندین کتاب و رساله نوشته‌اند. البته بیشتر آنها، متن‌های نسبتاً مختصر و نه چندان طولانی است که محتوای آنها تا حدودی شبیه یکدیگر و معمولاً از آثار قبلی خود الگو گرفته‌اند. در واقع چنین به نظر می‌رسد که تألیف یک اثر در این زمینه، یک سنت در زمینه نگارش تاریخ و فضائل این شهر به وجود آورده که تا دورهٔ متأخر ادامه یافته است.

کهن‌ترین متن موجود در این موضوع، کتاب «بهجة المہج فی بعض فضائل الطائف و وج» تألیف احمد بن علی عبدیری میورقی (م ۶۷۸ق) است. البته میورقی در اثر خود، از کتابی به نام «زیارة الطائف» تألیف محمد بن اسماعیل بن علی یمنی معروف به ابن ابی الصیف (م ۶۰۹ق) نام برده و دو بار نیز از آن نقل قول کرده است (العبدیری، ۱۴۰۴ق/۱۹۸۴م، ص ۳۷ - ۳۸). اما به جز این دو نقل قول، نشان و آگاهی دیگری از این اثر در دست نیست.

همچنین افزون بر آثاری که تا به امروز نسخه‌هایی خطی از آن باقی مانده و بیشتر آنها تصحیح و منتشر شده است، آثار دیگری در تاریخ و فضایل طائف گزارش شده است که امروزه نسخه‌ای خطی از آنها شناخته شده نیست و در شمار متون مفقود به شمار می‌آیند؛ از جمله این آثار، لازم است به کتاب «احاسن اللطائف فی محاسن الطائف»، تألیف مجدالدین محمد بن یعقوب فیروزآبادی (م ۸۱۷ق) - صاحب قاموس محیط (از منابع مهم لغت عرب) - اشاره کرد (السخاوی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۸۲).

۱. ممکن است «زیارة الطائف» قسمتی از عنوان کامل این اثر، و شاید بخش دوم عنوان آن باشد.

می‌دانیم که فیروزآبادی اهتمام و علاقه خاصی به نگارش آثاری دربارهٔ اماکن حرمین شریفین داشته است و مهم‌ترین اثر وی در این زمینه، کتاب «المغانم المطابة فی معالم طابه»، از مهم‌ترین و مفصل‌ترین تواریخ محلی دربارهٔ مدینهٔ منوره در سده‌های میانی به شمار می‌آید. از دیگر آثار وی در این زمینه نیز می‌توان به رساله «اثارة الحجون لزیرارة الحجون»، در معرفی صحابه مدفون در قبرستان حجون در مکهٔ مکرمه اشاره کرد (برای آگاهی بیشتر، ر.ک: السخاوی، ج ۱۰، صص ۸۳-۸۱).

همچنین از میان کتاب‌های مفقود دربارهٔ طائف، می‌توان به «تحاف الناس بفضل وجّ وابن عباس»، تألیف نورالدین ملا علی بن سلطان محمد قاری هروی (م ۱۰۱۴ق)، فقیه حنفی ساکن مکه اشاره کرد که البته برای وی اثر دیگری به عنوان «الاستناس بفضائل ابن عباس» نیز نام برده شده است (البغدادی، ۱۹۵۱م، ج ۱، ص ۷۵۱) و به عقیدهٔ برخی، این دو کتاب ممکن است در واقع یک اثر واحد باشند (کمال، ۱۴۱۶ق/۱۹۹۵م، ص ۱۱۹).

۱) بهجة المّهج فی بعض فضائل الطائف و وجّ ابوالعباس عبدری میورقی (م ۶۷۸ق)

این اثر تألیف ابوالعباس احمد بن علی بن ابی بکر عبدری میورقی است که نسبت «میورقی» وی می‌تواند نشان‌دهندهٔ انتسابش به شهر و جزیرهٔ میورقه (Mallorca) در اندلس (اسپانیای امروزی) باشد و احتمالاً این شهر زادگاه وی بوده و از آنجا به حرمین شریفین هجرت کرده است. به گفتهٔ مورخان مکه، او مدتی در مکه و سال‌ها نیز در طائف سکونت داشته و در این شهر در سال ۶۷۸ق از دنیا رفته است (فاسی، ۱۹۸۶م، ج ۳، ص ۱۰۲).

از این اثر چندین نسخهٔ خطی؛ از جمله در ضمن مجموعه‌ای در کتابخانهٔ اوقاف عراق به شماره ۴۷۹۶ و مورخ ۱۰۷۹ق و نسخه‌ای در کتابخانهٔ آصفیه حیدرآباد، و کتابت شده در مکه در سال ۱۳۱۲ق از روی نسخه‌ای مورخ ۱۰۹۳ق (العبدری، صص ۱۶-۱۵، مقدمهٔ مصحح) و نسخهٔ دیگری در گنجینهٔ عارف حکمت در کتابخانهٔ ملک عبدالعزیز مدینهٔ منوره به شماره ۳۷۸۴ وجود دارد و بر اساس دو نسخهٔ اول، به تصحیح ابراهیم محمد الزید، از سوی باشگاه ادبی طائف در سال ۱۴۰۴ق / ۱۰۸۴م منتشر شده است. همچنین به تصحیح علی محمد عمر از سوی دار ناصیف دمشق در سال ۲۰۰۱م، و از سوی مکتبهٔ الثقافة الدینیة قاهره در سال ۲۰۱۵م منتشر شده است.

بهجة المُهَج رسالةً نسبتاً مختصری فاقد فصل‌بندی است که محتوای آن عمدتاً شامل اخبار و احادیثی درباره فضیلت طائف و اخباری درباره جاها و مکان‌های مختلف این شهر و اطراف آن است. مؤلف این اخبار را یا به صورت مُرْسَل / مرفوع، به نقل از پیامبر ﷺ، صحابه و دیگران، از منابع دیگر گرد آورده؛ یا اینکه از مشایخ خود، به طریق روایی آنها، روایت کرده است. با این حال، با توجه به اینکه نخستین تألیف مستقل موجود درباره شهر طائف است، در بیشتر تألیفات بعدی بارها مورد استناد و ارجاع قرار گرفته است.

۲) تحفة اللطائف فی فضائل الحبر ابن عباس و وجّ والطائف / ابن فهد مکی (م ۹۵۴ق)

محبّ الدین ابوالفضل محمد بن عبد العزیز بن عمر بن محمد بن محمد هاشمی مکی، معروف به «جارالله ابن فهد مکی» (السخاوی، ج ۳، ص ۵۲)، از مورخان و نویسندگان مشهور مکه در سده دهم هجری است. مشهورترین اثر وی، التحفة اللطيفة فی بناء المسجد الحرام والکعبة الشریفة، در تاریخ مکه و مسجدالحرام است و از دیگر آثار وی می‌توان از الجواهر الحسان فی مناقب السلطان سلیمان بن عثمان، السلاح والعدّة فی فضائل بندر جدة، تحفة الايقاظ بتتمة ذیل طبقات الحُفّاظ، و معجم الشیوخ نام برد (الزرکلی، ج ۶، ص ۲۰۹).

او همچنین رساله‌ای درباره طائف با عنوان «تحفة اللطائف فی فضائل الحبر ابن عباس و وجّ والطائف نگاشته است که از آن، نسخه‌ای خطی در ضمن مجموعه شماره ۴۷۹۶ در کتابخانه اوقاف بغداد و مورخ ۱۰۷۹ق، و نسخه دیگری به شماره ۳۴۶۰ / تاریخ در کتابخانه حرم مکی، کتابت عبدالستار دهلوی در سال ۱۳۰۴ق، و نسخه‌ای ناقص به شماره ۳۷۹۴ در کتابخانه دانشگاه ملک سعود ریاض وجود دارد.

این اثر یک بار بر اساس نسخه کتابخانه حرم مکی (مسجدالحرام)، به کوشش محمد سعید کمال و محمد منصور الشقحاء، از سوی باشگاه ادبی طائف، و بار دوم نیز به

۱. گویا همان نسخه‌ای است که زرکلی (ج ۶، ص ۲۰۹ و ج ۸، ص ۲۹۴) به وجود آن در کتابخانه محمد ماجد کردی در مکه اشاره کرده است.

کوشش فاروق عبدالرزاق حسین، از سوی دار الکتب العلمیه در بیروت در سال ۱۴۳۳ق / ۱۴۳۳م منتشر شده است.

مؤلف انگیزه خود درباره نوشتن این رساله را چنین شرح داده است که در سال ۹۱۵ق، پس از آنکه همراه با پدرش قبر ابن عباس را زیارت کرد و در آنجا کتاب «رفع الالتباس فی فضائل سیدنا عبدالله بن العباس» تألیف تقی الدین قرشی مهدوی و سپس کتاب «بهجة المهج» تألیف ابوالعباس میورقی را مطالعه کرد و در سال بعد نیز دوباره موفق به زیارت ابن عباس گردید، به درخواست یکی از فضلا تصمیم به نوشتن کتاب جامع تری درباره طائف گرفت و برای سهولت و آسانی مطالعه آن، اسانید اخبار و روایات را حذف و به کتابی که از آن استفاده کرده بود، ارجاع داد (ابن فهد، بی تا، صص ۳۴-۳۳).

این کتاب شامل مقدمه، دو باب و خاتمه است. مؤلف در مقدمه کتاب، به نقل اقوال و روایات وارد شده در فضایل طائف و حرمت آن و نمونه‌هایی از اشعاری که برخی از شعرا درباره این شهر سروده‌اند، پرداخته است (همو، صص ۵۷ - ۳۹). موضوع باب اول کتاب نیز اخبار تاریخی درباره طائف، به ویژه اخبار ورود پیامبر خدا ﷺ به این شهر و اسلام آوردن اهالی آن است (همو، صص ۷۷ - ۶۱).

باب دوم کتاب، شامل سه فصل است که به ترتیب به فضایل عباس عموی پیامبر ﷺ (همو، صص ۱۰۲ - ۸۱)، فضائل عبدالله بن عباس (همو، صص ۱۲۸ - ۱۰۳) که مسجد و مزار وی در طائف قرار دارد، و فضایل محمد حنفیه (همو، صص ۱۳۷ - ۱۲۹) که به قولی در طائف از دنیا رفته و مزاری نیز در مسجد ابن عباس به وی منسوب بوده، اختصاص دارد. خاتمه کتاب نیز به موضوعاتی همچون توصیف زیارتگاه ابن عباس و سایر مزارات طائف و آداب و ادعیه زیارت ابن عباس و اشعار سروده شده درباره آن اختصاص دارد (همو، صص ۱۶۴ - ۱۳۹).

۳) نشر اللطائف فی قطر الطائف / ابن عراق کنانی (م ۹۶۳ق)

علی بن محمد بن علی بن عراق کنانی شافعی، از علمای مشهور ساکن حجاز در سده دهم است که در سال ۹۰۷ق در دمشق به دنیا آمد و به همراه پدرش محمد بن علی، معروف به ابن عراق (م ۹۳۳ق) که از صوفیان برجسته شام در زمان خود به شمار می آمد،

به مدینه منوره مهاجرت کرد و تا پایان عمر خود، امامت این شهر را عهده‌دار گردید (الزرکلی، ۲۰۰۲م، ج ۵، ص ۱۲).

مشهورترین اثر ابن عراق، «تنزیه الشریعة المرفوعة عن الاخبار الشنیعة الموضوعة» است که همچون کتاب موضوعات ابن جوزی (م ۵۹۷ق)، به شناخت احادیث ضعیف و جعلی اختصاص دارد. از دیگر آثار وی می‌توان به تهذیب الاقوال والاعمال، شرح صحیح مسلم، و شرح کتاب العباب المحیط (در فقه شافعی) اثر قاضی صفی‌الدین احمد بن عمر معروف به ابن مذحجی (م ۹۳۰ق) اشاره کرد (کمال، ص ۱۱۰).

رساله وی درباره طائف، «نشر اللطائف فی قطر الطائف» نام دارد که چندین نسخه خطی از آن شناخته شده است؛ از جمله در ضمن مجموعه خطی شماره ۴۷۹۶ در کتابخانه اوقاف بغداد که در ۱۰۷۹ق در طائف کتابت شده است؛ در ضمن مجموعه‌ای خطی، در کتابخانه خالدیه در بیت المقدس به شماره ۸۶۷/۳۰، کتابت خلیل بن محمد الکرشی در سال ۱۱۸۲ق؛ نسخه کتابخانه شهرداری اسکندریه به شماره ۳۷۸۳ تاریخ و کتابت ناصر بن عیسی در ۱۱۹۷ق؛ در دارالکتب مصر به شماره ۲۲۳۳/تاریخ به قلم عبدالرحمان بن محمد شافعی؛ در ضمن مجموعه تیموریه در دارالکتب قاهره به شماره ۲۲۰۹ / تاریخ تیمور، به قلم عبدالرحمان بن محمد صالح میمنی در ۱۳۳۳ق.

این اثر تا کنون چندین بار، با عنوان اصلی آن؛ یعنی «نشر اللطائف فی قطر الطائف» تصحیح و چاپ شده است. بار اول به تصحیح عثمان محمود حسین الصینی، از سوی باشگاه ادبی طائف در سال ۱۴۰۶ق / ۱۹۸۶م، و بار دوم به تصحیح علی محمد عمر، از سوی دار ناصیف در دمشق در سال ۱۹۹۸م، و همین تصحیح دوباره در سال ۲۰۱۵م از سوی مکتبه الثقافة الدینیة در قاهره منتشر شده است. همچنین با عنوان «نشر اللطائف فی تاریخ وجّ والطائف»، به تصحیح محمد علی فهیم بیومی از سوی مکتبه زهراء الشرق در قاهره در سال ۱۴۳۰ق / ۲۰۰۹م منتشر شده است.

نشر اللطائف رساله بسیار مختصری است که مؤلف، آن را در سه باب و یک خاتمه با موضوعات زیر نگاهشته است (ابن عراق، ۱۴۰۶ق/۱۹۸۶م، ص ۳۶):

باب اول؛ در فضیلت طائف و وجه تسمیه آن و ورود پیامبر ﷺ به طائف و اسلام آوردن مردم آن،

باب دوم؛ در فضیلت حرم و حج،

باب سوم؛ در فضیلت ابن عباس و محمد حنفیه،

خاتمه: اماکن طائف و آداب زیارت آن.

ابن عراق در نگارش کتاب خود، از کتاب نویسنده معاصر خود؛ جارالله ابن فهد مکی درباره طائف؛ یعنی «تحفة اللطائف فی فضائل الجبر ابن عباس ووجّ والطائف»، اقتباس‌های متعددی داشته، اما اسانید و نام منابعی که ابن فهد از آنها نقل کرده را حذف کرده است. او همچنین از «وفیات الاعیان» ابن خلکان؛ به ویژه در زندگی‌نامه و فضایل محمد حنفیه، و نیز از سیره ابن هشام (البته شاید به طور غیر مستقیم و به واسطه منابع دیگر) نقل قول کرده است (ابن عراق، مقدمه مصحح، ص ۳۱).

۴) عقود اللطائف فی محاسن الطائف / عبدالقادر بن احمد فاکهی (م ۹۸۲ق)

عبدالقادر بن احمد بن علی فاکهی، از اعلام و نویسندگان مکه در سده دهم هجری است که در سال ۹۲۰ق به دنیا آمد و در سال ۹۸۲ق در این شهر از دنیا رفت (الیدروس، ص ۴۶۴). شماری از تألیفات وی عبارتند از: شرح منهج القاضی زکریا، دو شرح بر بدایة الهدایة غزالی، شرح قصیده‌ای از صفی‌الدین حلّی، و کتاب القول النقی (الزرکلی، ج ۴، ص ۳۶). عبدالقادر فاکهی همچنین تألیفی درباره شهر طائف با عنوان «عقود اللطائف فی محاسن الطائف» دارد که نسخه‌ای خطی از آن، در کتابخانه حرم مکی در مکه به شماره ۳۵۱۵ تاریخ نگهداری می‌شود. این اثر رساله نه چندان مفصّلی است که نسخه خطی آن تنها شامل ۳۴ برگ بوده و تا کنون تصحیح و منتشر نشده است.

«عقود اللطائف» به یک مقدمه و هشت باب، و برخی از باب‌ها نیز به چند فصل تقسیم‌بندی شده است. مؤلف در مقدمه، انگیزه خود از تألیف کتاب را بیان کرده و زندگی‌نامه مختصری از عبدری میورقی، به عنوان مؤلف نخستین کتاب موجود درباره طائف، به دست داده است. موضوع سایر باب‌ها و فصل‌های کتاب نیز چنانکه مؤلف در آغاز آن بیان کرده (فاکهی، بی تا، ص ۲)، به شرح زیر است:

باب اول؛ شامل پنج فصل با موضوعات زیر:

فصل اول؛ در زندگی نامه ابن عباس و مناقب و کیفیت زیارت وی

فصل دوم؛ در زندگی نامه محمد حنفیه

فصل سوم؛ در زندگی نامه زبیده همسر هارون

فصل چهارم؛ در بیان اینکه خلفا از نسل ابن عباس بودند

فصل پنجم؛ درباره ساختمان مسجد ابن عباس و آثار موجود در آن

باب دوم؛ درباره صحابه‌ای که در طائف به خاک سپرده شده‌اند

فصل اول؛ در زندگی نامه زیدبن ثابت

فصل دوم؛ در معرفی شهدای غزوه طائف

باب سوم؛ در معرفی تابعین ساکن طائف

باب چهارم؛ در غزوه حنین و طائف

باب پنجم؛ در آثار و اماکن منسوب به پیامبر خدا ﷺ در طائف

باب ششم؛ در مدح طائف و بیان وجه تسمیه آن

باب هفتم؛ در آب و هوای طائف

باب هشتم؛ در روستاها و باغ‌های طائف

به گفته مؤلف، محتوای نخستین فصل کتاب (زندگی نامه و فضائل ابن عباس)، در واقع رساله دیگری از مؤلف به عنوان مشکاة الاقتباس من فضائل ابن عباس است که در این فصل، متن کامل آن را آورده است (همو، صص ۵-۴). فصل دوم باب اول کتاب نیز به اخبار محمد حنفیه (همو، صص ۲۱-۲۰)، و فصل سوم آن به زندگی نامه زبیده، همسر هارون الرشید، که مسجد ابن عباس در طائف را ساخته بود، اختصاص یافته است (همو، صص ۲۲-۲۱).

مؤلف در فصل بعدی، به معرفی اجمالی خلفای عباسی پرداخته و منظومه بسیار کوتاهی نیز در تاریخ آنان آورده است (همو، صص ۵۷-۲۳). سپس در ادامه به تاریخچه و توصیف ساختمان مسجد و زیارتگاه ابن عباس پرداخته و طبیعتاً بخشی از آگاهی‌های خود در این باره را به نقل از منابع قبلی؛ همچون تحفة اللطائف جارالله ابن فهد مکی به دست داده است؛ اگرچه گاه برخی مشاهدات خود را نیز بیان می‌کند (همو، صص ۶۴-۵۷).

پس از این قسمت، در نسخه خطی کتاب تنها دو برگ دیگر وجود دارد که آغاز و انجام هر یک از این دو برگ با صفحات پیش از آن تناسب و همخوانی ندارد و به نظر می‌رسد که ادامه متن کتاب در این قسمت، از نسخه خطی افتاده و از این رو، می‌توان گفت که از باب‌ها و فصل‌های بعدی کتاب که مؤلف در مقدمه آن، موضوعات آنها را تعیین کرده، تنها این دو برگ باقی مانده است.

۵) طیب النشر و اللطائف فی فضل الحبر والطنائف / احمد بن علی نوبی (زنده در ۱۰۴۶ق)

از این اثر نسخه‌ای خطی به شماره A. ۱۵۳۵ در کتابخانه گوته در برلین نگهداری می‌شود که به خط مؤلف در ۱۰۲۷ق. کتابت شده است. مؤلف که در این اثر خود را احمد نوبی معرفی کرده، شخصیت چندان شناخته شده‌ای نیست؛ در فهرست کتابخانه خدیویه قاهره، نسخه‌ای از کتابی با عنوان «ضوء اللالی فی شرح بدء الامالی» اثر شهاب الدین احمد بن علی نوبی معرفی شده که مؤلف نگارش آن را در ۱۵ شعبان ۱۰۳۶ق. به پایان رسانیده است و ظاهراً این کتاب اثر دیگری از همین مؤلف است (بنگرید: المیهی و البلاوی، ج ۲، ص ۳۳).

همچنین در کتابخانه رواق المغاربه در جامع الازهر قاهره، نسخه‌ای خطی از کتاب «فنون الافنان فی عیون علوم القرآن» تألیف ابن جوزی (م ۵۹۷ق) وجود دارد که آن را «احمد نوبی» در سال ۱۰۴۶ق وقف کرده (ابن جوزی، ۱۴۰۸ق / ۱۹۸۷م، ص ۱۰۸، مقدمه مصحح). این نکته نشان می‌دهد که او لااقل تا این تاریخ زنده بوده است.

مؤلف در آغاز کتاب، انگیزه خود از تألیف این رساله را چنین بیان کرده است که دو کتاب میورقی و ابن عراق درباره طائف یعنی بهجة المهج و نشر اللطائف را با هم تلفیق کند؛ بدین ترتیب که اخباری که در یکی از آنها آمده و در دیگری نیامده، در یک جا جمع شود و در عین حال با حذف اسانید، تحریر مختصری از تلفیق مطالب دو کتاب ارائه گردد.

مؤلف کتاب خود را در سه فصل و یک خاتمه سامان داده که موضوعات آنها به

شرح زیر است:

فصل اول؛ فضائل طائف و وجه تسمیه آن

فصل دوم؛ فضائل وجّ

فصل سوم؛ فضائل عبدالله بن عباس و محمد حنفیه

خاتمه؛ آثار و اماکن موجود در طائف

۶) الطیف الطائف بفضل الطائف / ابن علّان بکری (م ۱۰۵۷ق)

محمد علی بن محمد علان بن ابراهیم بن محمد بن علان بکری صدیقی شافعی، معروف به ابن علّان، از اعلام و نویسندگان مکه در سده یازدهم هجری است که در سال ۹۹۶ق در مکه به دنیا آمد و در سال ۱۰۵۷ق در این شهر از دنیا رفت (المجّبی، ج ۴، ص ۱۸۹). وی تألیفات فراوانی در ادب، تفسیر، تصوّف و تاریخ (از جمله سه تاریخ درباره بازسازی کعبه) داشته است (ر.ک: المجّبی، ج ۴، صص ۱۸۸-۱۸۶؛ الزرکلی، ج ۶، ص ۲۹۳).

از ابن علان اثری درباره طائف به عنوان «الطیف الطائف بفضل الطائف» باقی مانده (ابن علان، ص ۲۰) که البته در منابع، از آن با عنوان «الطیف الطائف بتاریخ وجّ والطائف» یاد شده است. (مجّبی، ج ۴، ص ۱۸۷؛ بغدادی، ج ۲، ص ۲۸۳). بغدادی همچنین برای ابن علان اثر دیگری به عنوان «جمع اللطائف فی محاسن الطائف» نام برده (بغدادی، ج ۲، ص ۲۸۳) که شاید نسخه مختصر یا مفصل تری از طیف الطائف، و شاید نام دیگر همان اثر باشد.

از طیف الطائف، نسخه ای خطی در کتابخانه دانشگاه ملک سعود ریاض به شماره ۴۸۵۰، مورخ ۱۰۹۰ق، و نسخه دیگری در کتابخانه حرم مکی به شماره ۳۵۱۰ تاریخ، به خط عبدالستار دهلوی در سال ۱۳۳۱ق، نگهداری می شود. این کتاب بر اساس نسخه خطی ریاض، به تصحیح عارف احمد عبدالغنی، در سال ۲۰۱۳ق از سوی دار العراب و دار نور در دمشق منتشر شده است.

این اثر، رساله نه چندان مفصّلی است که نگارش آن با استناد به ترقیمه نسخه خطی ریاض، در سال ۱۰۴۸ق، به پایان رسیده است. مؤلف، کتاب خود را در مقدمه ای، شامل چهار «مرصد»، دو باب (به ترتیب دارای پنج و دو فصل) و یک تذیل، تقسیم بندی کرده و موضوعات آنها را در آغاز کتاب به شرح زیر بیان کرده است (ابن علان، ۲۰۱۳م، ص ۲۱-۲۰):

مرصد اول؛ «ما ورد فی فضل النزہة من الاحادیث والآثار»

مرصد دوم؛ «فی ندب زیارة مشاهد اولی الصلاح الابرار»

مرصد سوم؛ «فی الاحادیث الواردة فی ندب زیارة ابن عباس و بیان مراتبها عند

المحدثین الاخبار»

مرصد چهارم؛ «فی وجّ الطائف و حرمته و ما فی ذلك من الآثار و فیہ بیان سبب تسمیته

بالطائف و تسمیة الوادی بوجّ»

باب اول؛ در فتح طائف و اسلام آوردن مردم آن و فضیلت طائف و حضور پیامبر

خدا ﷺ در آن

فصل اول؛ تعداد رفتن پیامبر ﷺ به طائف

فصل دوم؛ درباره قبیله ثقیف و فضایل آن و صحابه حاضر در کنار پیامبر ﷺ در

غزوة طائف

فصل سوم؛ آثار و اماکن متبرک موجود در طائف و روستاهای اطراف آن

فصل چهارم؛ احکام فقهی مرتبط با طائف

فصل پنجم؛ اقوال و اشعاری در نباتات و محصولات طائف

باب دوم؛ شامل دو فصل، در مناقب هر یک از عبدالله بن عباس و محمد حنفیه

تذییل؛ در آداب و ادعیه زیارت مسجد و مزار ابن عباس

کتاب طیف الطائف در محتوا و اخبار گردآوری شده در آن، تا حدود زیادی مشابه

تألیفات قبلی درباره طائف است و مانند بیشتر این آثار، نقل قول‌های متعددی از کتاب

بهجة المهج میورقی، و نقل قول‌های فراوانی از مورخان مکه به ویژه خاندان ابن فهد دارد.

البته موضوع فصل پنجم کتاب، که به محصولات گیاهی طائف (میوه‌ها و گل‌ها) در شعر

و ادب اختصاص دارد (ابن علان، صص ۱۰۱-۹۲)، در آثار قبلی به چشم نمی‌خورد

و می‌توان آن را نوآوری اصلی مؤلف در این کتاب دانست.

۷) اهداء اللطائف من أخبار الطائف / حسن بن علی عجمی (م ۱۱۱۳ق)

ابوالبقاء حسن بن علی بن یحیی عجمی در ۱۰۴۹ق، در مکه به دنیا آمد و در ۱۱۱۳ق،

در طائف از دنیا رفت. او افزون بر کتاب «اهداء اللطائف من أخبار الطائف»، تألیفات

دیگری داشته که از آن جمله می توان به کتاب خبایا الزوایا (در زندگی نامه مشایخ خود) و کتاب تاریخ مکه و مدینه و بیت المقدس اشاره کرد (الزرکلی، ج ۲، ص ۲۰۵). از این اثر چندین نسخه خطی شناسایی شده است که از آن جمله اند: نسخه گنجینه عارف حکمت به شماره ۳۷۶۹ در کتابخانه ملک عبدالعزیز در مدینه منوره، کتابت شده در سال ۱۱۷۹ق؛ نسخه گنجینه آصفیه در حیدرآباد دکن به شماره ۴۷ تاریخ؛ نسخه کتابخانه دانشگاه ملک سعود در ریاض به شماره ۲۵۶۶؛ نسخه کتابخانه مکه مکرمه به شماره ۱۲۴ تاریخ، کتابت شده در سال ۱۲۷۹ق؛ نسخه کتابخانه حرم مکی به شماره ۳۷۷۸/۴ تاریخ، کتابت احمدبن محمدبن ادريس مراکشی در سال ۱۲۷۷ق؛ نسخه کتابخانه حرم مکی به شماره ۳۴۳۰ تاریخ، کتابت عبدالحليم سلیمانی در رمضان سال ۱۲۹۸ق.

این کتاب یک بار بر اساس شش نسخه خطی آن، به تصحیح یحیی محمود ساعتی در سال ۱۳۹۳ق، و سپس در سال ۱۴۰۰ق، از سوی دار ثقیف منتشر شده است. همچنین به تصحیح علی محمد عمر، بر اساس سه نسخه خطی آن در گنجینه های عارف حکمت، آصفیه و حرم مکی (عجمی، بی تا، ص ۱۲، مقدمه مصحح) از سوی مکتبه الثقافة الدینیة در قاهره منتشر شده است.

این کتاب رساله نسبتاً کم حجمی است که مؤلف، آن را در یک مقدمه و دو باب سامان داده و مقدمه کتاب را به وجه تسمیه طائف (همو، صص ۲۴-۲۱)، و باب اول آن را به فضایل وجّ و طائف اختصاص داده است (همو، صص ۳۸-۲۵). شاید مقدمه و باب اول کتاب در مقایسه با آثار نوشته شده قبلی درباره طائف، از ارزش ویژه ای برخوردار نباشد. اما باب دوم آن که به زیارتگاه ها و اماکن دینی و جغرافیایی طائف اختصاص دارد، در مقایسه با آثار قبلی، دارای توضیحات مفصل تر و از ارزش تاریخی بیشتری برخوردار است.

عجمی در باب دوم کتاب خود، افزون بر قبر ابن عباس و محمد حنفیه، به معرفی و توصیف قبور شخصیت های مقدس دیگر؛ همچون عبدالله فرزند سقط شده پیامبر ﷺ، ملقب به طیب و طاهر، شهدای غزوه طائف، زیدبن ثابت و سپس در ادامه به معرفی و توصیف مساجد طائف همچون مسجد ابن عباس، مسجد الرایه، مسجد الحصن، مسجد الریح، مسجد الجمعة، مسجد و زاویه عبدالقادر گیلانی و سایر مساجد و مکان های متبرک

طائف و نیز دیگر جاهای جغرافیایی؛ شامل روستاها، قلعه‌ها، کوه‌ها، چاه‌ها و چشمه‌های طائف پرداخته است (همو، صص ۷۵-۴۱).

۸) رساله فی اخبار الطائف / عبدالحفیظ قاری طائفی (م ۱۳۲۶ق)

عبدالحفیظ بن عثمان قاری طائفی، فقیه حنفی و از علمای متأخر شهر طائف بوده است. از وی تألیفاتی؛ از جمله: تشویق العباد الی تعظیم القرآن و إصلاح الضاد، بذل الاستطاعة فی تکرار الاقامة للجماعة، جلاء القلوب و کشف الکروب فی مناقب ابی ایوب (در مناقب ابو ایوب انصاری) و رساله فی اخبار الطائف شناخته شده است.

از رساله وی درباره طائف دو نسخه خطی به شماره‌های ۳۴۸۹ و ۴۲۹۲ تاریخ در کتابخانه حرم مکی نگهداری می‌شود که نسخه اول به خط عبدالستار دهلوی در تاریخ ۱۳۲۸ق، و نسخه دوم از روی نسخه اول کتابت شده و این کتاب از روی نسخه اول، به تصحیح علی عمر، از سوی شرکت نوابغ الفکر در قاهره در سال ۲۰۱۰م منتشر شده است.

این اثر، رساله مختصری است که چنانکه مؤلف در پایان آن اشاره کرده، محتوای آن را از چهار تاریخ دیگر، شامل تاریخ طائف فاکهی (در واقع: عقود اللطائف فی محاسن الطائف)، تاریخ ابن فهد مکی (گویا: اتحاف الوری بأخبار ام القری)، تاریخ عجیمی (در واقع: اهداء اللطائف من اخبار الطائف) و تاریخ ابن عراق (م ۹۶۳ق) (ظاهراً: نشر اللطائف فی قطر الطائف) اقتباس کرده است (قاری طائفی، ۱۴۳۱ق/۲۰۱۰م، ص ۲۴).

۹) اللطائف فی تاریخ الطائف / احمد بن محمد حضراوی (م ۱۳۲۷ق)

احمد بن محمد بن احمد حضراوی مکی هاشمی، در سال ۱۲۵۲ق، در اسکندریه مصر به دنیا آمد. در سن ۷ سالگی، با پدرش به مکه مهاجرت کرد و حیات علمی خود را در آن ادامه داد و تا پایان عمر خود در این شهر زیست (الزرکلی، ج ۱، ص ۲۴۹). او از مورخان برجسته مکه در پایان دوره عثمانی و پیش از شکل‌گیری دولت سوم سعودی به شمار می‌آید.

حضر اوی تألیفات تاریخی متعددی داشته که از آن جمله می توان به «العقد الثمین فی فضائل البلد الامین»، «تاج تواریخ البشر من ابتداء الدنیا الی آخر القرن الثالث عشر»، «سراج الامة فی تخریج احادیث کشف الغمّه»، «فضائل مکه والمدینة»، «الجواهر المعدّة فی فضائل جدّه»^۱، «المفاضلة بین جدّه والطائف»، «تاریخ الاعیان، مختصر حسن الصفا» (درباره امرای حج) و «بشری الموحّدين فی معرفة امور الدین» اشاره کرد (الزرکلی، همانجا).

اما کتابی که وی درباره طائف نگاشته، «اللطائف فی تاریخ الطائف» نام دارد که نگارنده این سطور، یک نسخه خطی از آن به شماره ۱۹/تاریخ در کتابخانه مکه مکرمه سراغ دارد و گویا تا کنون تصحیح و منتشر نشده است. مؤلف این کتاب را به هفت باب تقسیم بندی کرده که موضوعات آنها به شرح زیر است:

باب اول؛ وجه تسمیة طائف، محدوده و برخی اخبار آن

باب دوم؛ فضائل طائف و وجّ

باب سوم؛ اخبار غزوه طائف

باب چهارم؛ اماکن و زیارتگاه های طائف و اطراف آن

باب پنجم؛ روستاهای طائف و نیز قلعه ها، چاه ها و چشمه ها؛ و تتمه ای در توصیف

مسجد و مزار ابن عباس و تاریخ بازسازی آن

باب ششم؛ فتنه وهابی ها در طائف

باب هفتم؛ (که در نسخه به اشتباه نهم نوشته شده): اعلام مدفون در طائف.

مؤلف در باب های اول تا پنجم کتاب خود، عمدتاً از منابع و تألیفات پیش از خود درباره طائف همچون کتاب های میورقی، عجیمی و عبدری و نیز منابع تاریخ مکه همچون اخبار مکه فاکهی، و آثار مورخان مکی همچون تقی الدین فاسی و ابن فهد مکی استفاده کرده است و از این رو، این بخش از کتاب فاقد نوآوری و در واقع تکرار مطالب کتاب های قبلی است.

۱. این اثر در قالب چند مقاله پیاپی / متسلسل، در مجله العرب (چاپ ریاض) (شماره های ۵ تا ۱۲ از سال سیزدهم) تصحیح و چاپ شده است.

باب هشتم؛ کتاب، به شرح وقایع حمله و هابی‌ها به طائف پس از شکل‌گیری دولت اول آل‌سعود اختصاص دارد که مؤلف آن را به‌طور کامل از کتاب مفقودی با عنوان «تفتیت القلوب بالاحزان فیما انتخبته من وقائع المضایفی عثمان» تألیف یاسین بن عبدالله محجوب میرغنی نقل کرده است و از این‌رو، به نظر می‌رسد که این فصل از کتاب، ارزش تاریخی ویژه‌ای داشته باشد.

همچنین حضراوی در باب هفتم کتاب، شرح حال شماری از شخصیت‌های مدفون در طائف را، که عمدتاً از رجال دوره متأخر و هم‌عصر وی بوده‌اند، به دست داده و برخی از حوادث و وقایع میان شریف عبدالمطلب امیر مکه با والیان عثمانی را بیان کرده است. لذا این باب نیز از نظر تاریخی با ارزش به شمار می‌آید.

نتیجه‌گیری

در میان متون میراث اسلامی، بیش از ده اثر را می‌توان سراغ گرفت که درباره شهر طائف و فضایل و اماکن آن به رشته تحریر درآمده است. اگرچه تعداد کمی از این متون در گذر زمان از بین رفته‌اند و امروزه از متون مفقود به شمار می‌آیند، اما از سایر آنها یک یا چند نسخه خطی در کتابخانه‌های شرقی و غربی و گاه حتی در کتابخانه‌های کشورهای غربی باقی مانده است که بیشتر آنها بر اساس نسخه‌های باقی‌مانده، گاه چندین بار تصحیح و چاپ شده‌اند.

تألیفات نگاشته شده درباره طائف عمدتاً شامل رساله‌های نه چندان مفصل یا نسبتاً مختصری است که معمولاً تحت تأثیر تألیفات قبلی و با اقتباس‌ها و نقل قول‌هایی متعدد از آنها پدید آمده است. مقایسه موضوعات آنها با یکدیگر نیز نشان می‌دهد که این متون در آغاز از فصل‌بندی نسبتاً ساده‌تری برخوردار بوده، اما نویسندگان بعدی، مباحث و موضوعات جدیدی به کتاب خود افزوده‌اند که در کتاب‌های بعدی، به فصل یا باب مستقلی تبدیل شده است و برخی نویسندگان نیز، به ویژه در توصیف اماکن طائف، به ویژه مسجد و مزار ابن عباس، تلاش کرده‌اند که مشاهدات شخصی خود را به توصیف نویسندگان قبلی بیفزایند و به نوعی این توصیف‌ها را به‌روز رسانی کنند.

١. ابن جوزى، عبدالرحمان بن على، ١٤٠٨ق / ١٩٨٧م، فنون الافنان فى عيون علوم القرآن، تحقيق: حسن ضياء الدين عتر، بيروت: دار البشائر الاسلاميه، چاپ ١
٢. ابن عراق، على بن محمد، ١٤٠٦ق / ١٩٨٦م، نشر اللطائف فى قطر الطائف، تحقيق: عثمان محمود حسين الصينى، نادى الطائف الادبى.
٣. ابن علاّن، محمد على بن محمد علان، ٢٠١٣م، الطيف الطائف بفضل الطائف، تحقيق: عارف احمد عبدالغنى، دمشق: دار العراب و دار نور.
٤. ابن فهد، محمد بن عبدالعزيز، بى تا، تحفة اللطائف فى فضائل الحبر ابن عباس ووجّ والطائف، تحقيق: محمد سعيد كمال و محمد منصور الشقحاء، الطائف: نادى الطائف الادبى.
٥. البغدادى، اسماعيل باشا، ١٩٥١م، هدية العارفين، استانبول: وكالة المعارف الجليلية.
٦. الزركلى، خير الدين، ٢٠٠٢م، الاعلام، بيروت: دار العلم للملايين، چاپ ١٥
٧. السخاوى، محمد بن عبدالرحمن، بى تا، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، بيروت: دارالجيل.
٨. العبدرى، احمد بن على، ١٤٠٤ق / ١٩٨٤م، بهجة المهج فى بعض فضائل الطائف ووجّ، تحقيق: ابراهيم محمد الزيد، الطائف: نادى الطائف الادبى، چاپ ١
٩. الفاسى، محمد بن احمد، ١٩٨٦م، العقد الثمين فى تاريخ البلد الامين، (ج ٣؛ تحقيق: فؤاد سيد)، بيروت: مؤسسة الرسالة.
١٠. الفاكهى، عبدالقادر بن احمد، بى تا، عقود اللطائف فى محاسن الطائف، نسخه خطى كتابخانه حرم مكى به شماره ٣٥١٥ تاريخ.
١١. قارى طائفى، عبدالحفيظ بن عثمان، ١٤٣١ق، / ٢٠١٠م، رساله فى اخبار الطائف، تحقيق: على عمر، القاهرة: شركة نوابغ الفكر.
١٢. كمال، محمد سعيد بن حسن، ١٤١٦ق، / ١٩٩٥م، مكة: نادى مكة الثقافى الادبى، چاپ ١
١٣. الميهى، احمد و البلاوى، محمد، ١٣٠٥ق، فهرست الكتب العربية المحفوظة بالكتبخانه المصرية، القاهرة: المطبعة العثمانية.
١٤. ياقوت الحموى، ياقوت بن عبدالله، ١٣٩٧ق، / ١٩٧٧م، معجم البلدان، بيروت: دار صادر.